
I. HAYATI ve ESERİ, ÖZELLİKLERİ

HAYATI VE ESERLERİYLE BABAM ÜLKEN

Gülseren ARTUNKAL

Babam, Hilmi Ziya Ülken 3 Ekim 1901'de (18 Eylül 1317) İstanbul'un Mercan semtinde, Bakırcılar çarşısındaki büyük bir kârgir evde dünyaya geldi. Kalabalık bir ailediler. İbn-ül Emin Mahmut Kemal Bey komşularıydı. Daha sonraları gençlik yıllarından itibaren İbn-ül Emin'in ilginç toplantılarında ve sohbetlerinde bulunmuştur. Üç yaşındayken annesi ve babası ile Dizdariye'ye, kendi yaptırdıkları ahşap, 5 katlı evlerine taşındılar. Doktor kimyager olan babası Ziya Bey Darülfünun'da Uzvi Kimya okutuyordu. Aynı zamanda Dişçi Eczacı Mektebi müdürüydü. 1933 Üniversite reformunda kendisi emekliye ayrılırken oğlu Hilmi Ziya yeni kurulan Üniversitenin Edebiyat Fakültesinde doçent olarak ders vermeye başlıyordu. Mehmet Ziya Bey'in babası Abdürrahim Hilmi Efendi Âli Paşa hakkında yazdığı bir hicivden dolayı Yanya'ya sürülmüştü. Babamın annesi Müşfika Hanımın büyük babası Kerim Hazret ise Kazan'm ünlü ülemalarındandı. Kırım Savaşı sırasında Sultan Aziz'in daveti üzerine ailesi ile birlikte Türkiye'ye göç etmişti.

Hilmi Ziya ilk öğrenimini Özel Tefeyyüz Mektebinde, orta öğrenimini ise İstanbul Sultanisinde (şimdiki İstanbul Erkek Lisesi) yaptı. Onu en çok etkileyen matematik hocası Bedî Bey'le, tarih hocası Emin Âli Bey'di (Çavlı). Özellikle Emin Âli'nin babamın ilk düşüncelerinin oluşumunda büyük

rolü olmuştur. Daha küçük yaşlardan okumaya merak saran babam, çok kez okuldan kaçarak Ali Emiri Kütüphanesine gider, saatlerce okurdu. Anadoluçuluk düşünceleri o günlerde yeşermeye başlar. Birkaç arkadaşıyla birlikte Anadolu'yu kurtarmayı amaçlayan bir örgüt kurarlar. Ama yakalanıp disiplin kuruluna verilirler. Hocaları Hakkı Tarık (Us) ve Emin Âli'nin aracılığı ile affedilirler.

1918 yılında liseden sonra Tıbbiye ve Mülkiyenin sınavlarını birincilikle kazanır. Babasının ısrarı üzerine Tıbbiye'ye girer. Aslında çoktan beri felsefeye eğilimi vardır. Onüç yaşında başlayan kronik bronşit ve astım babamı Tıbbiyenin ilk aylarında yatağa düşürür. İyileştikten sonra hocası Hâmit Ongunsu'nun teşvikiyle yatılı olan Mülkiyeyi tercih eder. 1919 Mütareke yıllarında arkadaşı Reşat Kayı ile birlikte Anadolu dergisini (el yazma) oniki sayı çıkarır. O dönemin yaygın düşüncesi Osmanlıcılığa ve Turancılığa karşı Türkiyeciliği, memleketçiliği savunur. Babam Hilmi Ziya Anadolu folkloru ve kültürü üzerine yazılar yazar. Yine aynı yıllarda arkadaşları arasında dağıtılıp okunan «*Anadolu'nun Bugünkü Vazifeleri*» adlı bir kitap hazırlar. Mülkiye yıllarında dinlediği, ilişki kurduğu hocalar arasında Ebülulâ Mardin, Hâmit Ongunsu gibi kıymetli hocaları vardı. 1921'de Mülkiye'yi birincilikle bitirdikten sonra Darülfünun'da açılan coğrafya asistanlığı imtihanını kazanır. Bir yandan da felsefe bölümüne yazılır. (Sosyolog Mehmet İzzet Bey'den ders görmüştür.) Anadoluçuluğu savunan arkadaşları ile İkbâl Kıraathanesinde toplanarak (aynı zamanda Darülfünun'daki kendi odasında) geç saatlere dek tartışırlar.

Babam Hilmi Ziya Anadolu kültürünün bütün eski uygarlıkların mirasçısı olduğunu savunuyordu. Bütün bu kültürlerle sahip çıkılmasını istiyordu. Tamamlamaya vakit bulamadığı en son kitabının da Anadolu kültürünün üstüne olması ilginçtir. 1922'de Dergâh ve Mihrap'ta yazıları yayınlanır. 1923'te Anadolu dergisini tekrar çıkarmaya başlarlar. On sayı çıkan bu dergide de Necip Asım, Mehmet Emin (Erişirgil), Ahmet Refik, Ahmet Hamdi Tanpınar gibi imzalar görülür. (1924'te G. Richard'dan çevirdiği «*İçtimaiyat Hakkında İptidai Malûmat*» adlı kitabı yayınlanır.) Mükrimin Halil Yinanç Anadolu tarihi üzerine araştırmalar yapmaya başlar. Doktor Ruhi Refik Soyer, Halit Nazmi Keşmir bu

çevre içindedir. 1924'te yakın arkadaşı şair Kemalettin Kâmi'ye (Kamu) Anadolu'ya geçmek arzusunu açıklayınca Şubat ayında Bursa Lisesi coğrafya öğretmenliğine tayini gelir. (Babam Bursa hatıralarını sonradan Hisar ve Yeni İnsan dergilerinde yayınlamıştır.) 23 yaşındaki bu genç öğretmenin öğrencileri üzerinde uyandırdığı ilk izlenimleri felsefeci Ziya Somar şöyle anlatıyor. «Bir gün baş muavinimiz yanında sarı benizli, utangaç bakışlı bir genç adam ile sınıfa geldi. Bu bir genç adamdan çok bizden bir kişi gibiydi. Baş muavin adını söyledi. Coğrafya dersine geldiğini bildirdi. Tuhafımıza gitti doğrusu. Böylesine bizden bir çocuğun bize ders vermeye, hem de kitaba bakılırsa oldukça yüklü bir dersin üstesinden gelmeye kalkışması biraz tuhaf kaçmış olmalıydı. Yalnız bu ince ve sessiz yapının göze batan bir tarafı vardı ki bizi bir tuhaf büyüleyişi ile kendisine çekiyordu. Alnı, bu çerçevesini taşmış bir beyin hacminin kafatasından taşması gibi bir şeydi...»

Bundan sonraki yıllarda babamın Ankara ve daha sonra İstanbul liselerindeki, öğretmen okullarındaki öğretim çalışmaları başlar. Ankara liselerinde, Ankara Erkek Muallim Mektebi'nde, Çapa Kız Muallim Mektebi'nde, İstanbul Erkek Lisesi'nde coğrafya, felsefe, sosyoloji, tarih, psikoloji okutur. Ayrıca Maarif Vekâleti İstatistik (İhsaiyat) Şubesi Müdürlüğü ve 1926'da ek görev olarak sicil dairesinde müdür yardımcılığı yapar. Aynı zamanda Talim Terbiye Dairesi Tercüme Bürosu azalığma getirilir.

Babam Ankara'da bulunduğu sırada Cevat Dursunoğlu, Nafi Atıf Kansu, Nurullah Ataç, Kemalettin Kamu, Kadri Yörükoğlu, Rıdvan Nafiz gibi kişilerin yer aldığı felsefi, edebi sohbetlere katılır.

Ankara Öğretmenler Birliği'nce yayınlanan Muallimler Birliği dergisinde, Türk Yurdu'nda yazıları çıkar. 1927'de İstanbul'a gelmiştir. Öğretmen arkadaşları ile birlikte «Felsefe ve İctimaiyat» dergisini çıkarmaya başlarlar. 1928'de askerliğin ilk bölümünü yaparken (Yıldız'da) Özel İstiklal Lisesi'nde geceleri batı edebiyatı dersi verir. Askerliğinin Edremit'teki ikinci döneminde ise kitle psikolojisi üzerine çalışır. Aynı yıl *Umumi Ruhiyat* (taş basması) ve *Felsefe Dersleri* yayınlanır. 1931'de (toplantıları Muallimler Birliği'nde yapı-

lan) Servet Berkin ve diğer arkadaşları ile birlikte Felsefe Cemiyeti'ni kurarlar. Yayın organı olarak *Felsefe Yıllığı* 1934'e kadar çıkartılır. 1930-33 yılları arasında Galatasaray ve Kabataş liselerinde sosyoloji ve felsefe dersleri verir. Galatasaray'daki öğretmenlik yılları sırasında öğrencilerle arasında canlı bir bağ kurulur. Heyecanla izlenen dersleri mektebin dışımda ve evinde saatlerce devam ederdi. *Aşk Ahlakı* ve *Türk Tefekkürü Tarihi* (2 cilt) Cihat Baban'ın başkanı olduğu Galatasaray Talebe Sandığı tarafından basılır. Çıkarıldığı Galatasaray dergisinde babamın «Demokrasiye Giden Yollar» adlı yazı dizisi ilgi uyandırmıştır. *Umumi İçtimaiyat* (1931) verdiği derslerden derlenmiştir.

1933'te Mülkiye dergisini çıkaran öğrenciler onun çevresinde toplanır. Dergide çıkan yazıları eleştirir, tashih eder ve kendisi de makaleler yazardı. Aynı yıl içinde İçtimai felsefe tenkitlerinin ilki olarak *Telifçiliğin Tenakuzları* çıkmıştır. 1927'de Felsefe ve İçtimaiyat dergisinde çıkan «Heyecan Hakkında» ve «Teheyüciyet Hakkında» adlı yazılarında sosyal baskı ile ruhsal yaşantı arasındaki ilişkiyi ele alıyordu. Bu çalışmalarım 1931'deki Felsefe Yıllığı'nda yayınlanan «Cemiyet ve Marazi Şuur» adlı incelemelerinde geliştirmişti. 1933'te yayınladığı *İnsani Vatanperverlik*'te ise hümanizm ile yurtseverliği bağdaştırır. 1935'te çıkan *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* Türkiye'de düşünsel yaşantının o yıllardaki canlanma döneminde etkili olmuştur. *Umumi İçtimaiyat* (1931), *Türk Tefekkürü Tarihi* (1932-33) Atatürk'ün ilgisini çeker ve Berlin Kütüphanesi'nde araştırma yapmak üzere devlet tarafından gönderilir. (Atatürk babamı Ankara'ya çağırıp kendisi ile bir konuşma yapar. Almanya'dan dönüşünde yeni kurulacak olan üniversite'de Türk Düşüncesi Tarihi profesörü olacağını bildirir.) Almanya'daki yoğun çalışmaları sırasında uykusuzluk hastalığı başlar. Fakat bu hastalığı çalışmalarına en ufak bir tarzda engel olmamıştır. Almanya'dan döndükten sonra ilkin Türk Tefekkürü Tarihi doçentliğine, 1936'da ise ek görev olarak İçtimai Doktrinler Tarihi (verdiği dersleri kitap halinde yayınladı) öğretim üyeliğine atandı. 1934'lerde Ahmet Ağaoğlu çevresinde toplanan aydınlar arasında babam da vardır. Toplantılara katılanlar arasında Namık İsmail, Münir Serim, Şekip Tunç, Hamdi Başar ve Peyami Safa gibi şahsiyetler görülür. 1940'da Von Aster'in

teklifi üzerine felsefe profesörlüğüne atandı. 1942'de buna ek olarak sosyoloji kürsüsü profesörlüğü de verildi. Babamın bu dönemde yayınladığı eserleri şöyle özetleyebiliriz: *Yirminci Asır Filozofları* 1936 yılında yayınlanır. İstanbul'da, Ankara'da ve Anadolu'nun birçok şehirlerindeki halkevlerinde ve mekteplerde, konferans vermek için davet edilirdi. Bu konferansların en ilginçlerinden biri de, sonradan kitap haline getirilen, *İllyet Meselesi ve Diyalektik* (1936) adlı konuşmasıdır. Bu arada gazete ve dergilerde sürekli olarak sosyal hadiselere değinen makaleler yazıyordu. Babam, fikirlerini ilkin makalelerde ve konferanslarda ortaya koyuyor, daha sonra bunları kitaplarında geliştiriyordu. 1938-43 yılları arasında babam Nurullah Ataç, Sabahattin Eyupoğlu, Celalettin Ezine ile birlikte İnsan dergisini çıkartır. (Kendisi bu derginin mesul müdürü ve sahibidir). Birçok yazar ve bilim adamları bu dergiye katkıda bulundu. Derginin gayesi şöyle belirtiliyor: «Ne kadar memlekete dönersek o kadar insanlığı buluruz. Ne kadar somuta girersek o kadar üniversele ulaşıyoruz.» Bu yüzden dergi memleketçi olduğu için de insancı idi. Orhan Veli'nin ilk şiirleri orada, Yahya Kemal'in şiirlerinin yanında çıktı. Onların yanısıra Cahit Sıtkı, Cemil Meriç, Behice Boran, Sabahattin Eyupoğlu, Rıfat Ilgaz, Behçet Necatigil, Sait Faik, Cahit Külebi, Sabahattin Kudret, Melih Cevdet Anday, Salah Bırsel, Ziya Osman Saba, Muzaffer Şerif, Abidin Dino, Bedri Rahmi, Pertev Naili Boratav ve daha birçok yazar, ozan ve eleştirmenin yazıları sürekli olarak İnsan'da çıkar. Hilmi Ziya'nın 1948'de İnsan dergisinde Türk okuruna tanıttığı Gladkov'un *Çimento* romanının yirmibeş yıl sonra yargılanarak mahkûm edilmesi Türkiye'deki entelektüel ortamın cilvelerindendir. İnsan dergisi bir yandan hümanizmayı savunurken, bir yandan da bilimi savunuyordu. 1938'deki çıkan «İlim bitaraf mıdır» adlı yazısında fizik ve doğa bilimlerindeki ilerlemelerden idealist yorumlar çıkarılmasına karşı çıkıyordu. Bu dönemde babam diyalektik ve tarihsel maddeci yöntemi benimsemektedir. (Hilmi Ziya'nın 1951'de yayınladığı *Tarihi Maddeciliğe Reddiye* adlı kitabında söz konusu öğretinin doğabilimlerine mekanik biçimde uygulanmasına getirdiği eleştirilere bugün birçok marksistin de katıldığını belirtmekle birlikte bu kitabın soğuk savaş yıllarının yarattığı ideolojik kamplaşmanın etkisinden kurtula-

madığı da itiraf olunmalıdır. Bu ise, Stalin yönetimine duyduğu tepkiden de kaynaklanmaktadır.)

Babam 1954'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin yanısıra Ankara İlahiyat Fakültesi'nde ders vermeye başladı.

1957'de ordinaryüs profesör oldu. 1960'da 147'ler olayı sırasında İstanbul'daki dersleri elinden alındı. Bu işlem daha sonra iptal edilmekle birlikte birçok defalar rektör ve dekan tarafından davet edilmesine rağmen geri dönmedi ve İlahiyat Fakültesi'nde sistematik felsefe okutmaya devam etti. Aynı fakültede iki defa dekanlık yaptı.

«Türkiye'de İslam felsefesi üzerine bilimsel anlamda ilk eğilen düşünür Hilmi Ziya oldu. Zaten onun en büyük özlemlerinden biri de doğu ve batı felsefesinin yapmaktı. Bu konuda *Farabi*, *İbn-i Haldun*, *İslam Felsefesi Tarihi*, *İslam Düşüncesi*, *İslam Felsefesi* gibi kitaplar yazdı. Öte yandan Ziya Gökalp üzerine bir inceleme yaptı ve *Türk Feylosofları Antolojisi*'ni hazırladı.»

Babam birçok yazısında hümanizmi savundu. Yunus'u, Mevlana'yı bu açıdan ele aldı. *Humanisme des Cultures* (1967) *İnsani Vatanperverlik*'in tercümesidir. *Eğitim Felsefesi* adlı kitabı yazdı. (1967) Felsefe öğreniminde önemli bir yeri oldu, bu alanda *Bilgi ve Değer* (1968), *İlim Felsefesi* (1969), *Felsefeye Giriş* (1957), *Varlık ve Oluş* (1968), *Genel Felsefe Dersleri* (1972), *Mantık Tarihi* gibi kitaplar yayınladı. Onun sosyoloji öğreniminde de önemli bir yeri vardır. Liselerde verdiği sosyoloji derslerini yayınladı (1931-1943), *Sosyoloji Sözlüğü* (1969), *Dini Sosyoloji* (1943), *Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları* (1956) bu alandaki önemli çalışmalarındandır.

Babam, birçok uluslararası bilimsel kongrede Türkiye'yi temsil etti. 1937'de Paris'teki 9. Uluslararası Felsefe Kongresi'ne, 1939'da Institut International de Sociologie'nin Brüksel'deki 14. kongresine tebliğlerle katıldı. Aynı enstitünün genel sekreterliğinde bulundu ve 1950'deki Roma Kongresi'ne ve 1952'deki İstanbul Kongresine birçok tebliğler sundu. 1949'da Unesco öncülüğündeki Association Internationale de

Sociologie'nin kuruluşunda yer aldı. 1956'da bu örgütün başkan yardımcılıklarından birine seçildi. 1956'da Zagreb'deki orta sınıflar ve Akdeniz ülkeleri ve Sevres'deki Avrupa ülkelerinde «öğretim yöntemleri» adlı konferanslara katıldı.

1949'da Milletlerarası Sosyoloji Cemiyeti'nin bir kolu olarak Sosyoloji Cemiyeti'ni kurdu. (Yayın organı olarak Sosyoloji Dünyası'nın çıkmasında önayak oldu.)

1942'de Sosyoloji kürsüsü adına yayınlanan Sosyoloji Dergisi'ni kurdu ve 1960'a dek yönetti. 1951'de Unesco'nun Yeni Delhi'de düzenlediği Batı ve Doğu'da Hümanizm ve Eğitim adlı konferansa, yine Unesco'nun 1954'de Şam'da düzenlediği Orta Doğu Ülkelerinde Sosyal Bilimler Öğretimi adlı konferansa katıldı. 1956'da Amsterdam'daki 3. Dünya Sosyoloji Kongresine üç tebliğ sundu. 1970'de Mexico'daki Sosyoloji Kongresine, ve 1971'deki Kahire'deki İbn-i Haldun Kongresi'ne katılmamakla birlikte tebliğ sundu. 1962'de Bağdad'da El Kmdî'nin anısına düzenlenen kongreye, 1968'de Viyana'daki Uluslararası Felsefe Kongresi'ne, 1970'de Strasbourg Türkoloji Kongresi'ne ve İstanbul'daki Yunus Emre Semineri'ne, Varna'daki 7. Dünya Sosyoloji Kongresi'ne tebliğleriyle katıldı. 1973 yılında kesin olarak emekliye ayrılan babam Hilmi Ziya 5 Haziran 1974'te vefat etti ve Aşyan'a gömüldü.

Babamın ilgi alanı şiir, roman, çeviri ve resim (yağlı boya, karakalem ve minyatür, amatör hattatlığı da vardı) gibi alanlara dek uzanıyordu. Onu çok yönlülüğünden dolayı Rönesans dönemindeki düşünörlere, 19. yüzyıl filozoflarına ya da Ahmet Mithat'a benzetebiliriz. Bilimsel çalışmayı fetişleştirmemişti. Heryerde çalışabilirdi. İnsan bilgisinin her alanı onu çekirdi. Bir yandan İslam Felsefesi üzerine eğilirken, bu konuda birçok kitap yaymlarken, 1940'ların gözde filmi «Rüzgâr Gibi Geçti»yi çeviriyor, 1944'de Eminönü Halkevinde resim sergisi açıyor, D.G.S.A. deki karma sergilere ise muhtelif tarihlerde iştirak ediyordu. Şiirler, romanlar (*Yarım Adam, Posta Yolu*) yazıyordu. Spinoza'dan, Rousseau'dan, Boutroux'dan çeviriler yapıyor, birçok kişiyi çeşitli alanlarda yönlendiriyordu. Babamın özelliklerinden biri de insanlara karşı duyduğu sevgi ve saygı hissinin büyüklüğüydü. Başkalarının görüşlerini ve fikirlerini saygıyla dinlerdi. Haki-

katen hoca olarak yaratılmıştı. Günüyle ilgisini koparmıyordu. 1970'de ele almayı düşündüğü konulardan biri de Gençlik'ti. Özgürlük ve barışçı bir dünya onun özlemiydi. Aşk Ahlakı kitabında ifade ettiği gibi «Aşk ahlakına erenler ruhlarında hürriyet olanlardır» sözü onun bu özlemini dile getirir.